

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
NATURAL SCIENCES
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

ՍՏԵԼԱՎԱՐ ԿԱՐԴԱՆՅԱՆ*

**ՔՍՈՒՔԻ ԵՎ ՕԾԱՆԵԼԻՔԻ ՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ
ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԵՂԱԳԻՐԸ ՔՍԵՆՈՖՈՆԻ
«ԱՆԱԲԱՍԻՍ» ԵՐԿՐՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ Դեղագիր, քսութ, բուրավետ յուղ, Քսենոֆոն, խոզի ճարպ, քնջութի և դառը նշի յուղ, բեկնի խեժ, դեղագիտություն, Ամիր-դովլաթ Ամասիացի, եթերային յուղեր, չհագեցած ճարպաթթուներ:

Հնուց ի վեր հայտնի էին բուսական աշխարհի բուրուժնավետ յուղերն ու խեժերը և որոշ կենդանիների հատուկ մշկագեղձերի արտազատուկները (մուշկ, համպար, կղբու ձու), որոնք օգտագործվում էին քսութների ու օծանելիքների պատրաստման համար: Նրանցից շատերը լայն կիրառում էին ստացելել դեղագործության, բժշկության և կոսմետիկայի (գեղարարության) բնագավառներում, եկեղեցական արարողություններում (օրինակ՝ մյուռոնը, խունկը), ինչպես նաև որպես օծանելիք և համեմունք:

Այդ նյութերի մասին տեղեկություններ են պահպանվել Հին եգիպտոսի պապիրուսներում, Միջագետքի սեպագիր արձանագրություններում, հին Հունաստանի ու Հռոմի ֆարմակոգնոզիաներում ու հանրագիտարաններում¹, միջնադարյան արաբական մոֆրադաթներում, հայկական ձեռագիր դեղագիտարաններում, ինչպես նաև Ե դարի հայ պատմիչներ Մովսես Խորենացու, Ղազար Փարպեցու և այլոց «Պատմություն հայոց» երկերում ու «Աշխարհացոյց»-ում²:

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, բժշկագիտության դոկտոր, stellavard@yahoo.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ ապրիլի 10, 2022, գրախոսելու օրը՝ հունիսի 4, 2022:

¹ S. A. Vardanyan, Amirdovlat Amasiatsi. A Fifteenth-Century Armenian Natural Historian and Physician, Delmar, New York, 1999, p. 11.

² Ս. Վարդանյան, Հայաստանի բժշկության պատմություն, Երևան, 2000, էջ 78-80, S. A. Vardanyan, Amirdovlat Amasiatsi... p. 12:

Ինչ վերաբերում է հին Հայաստանի բուրուճնավետ յուղերի ու խեժերի նկարագրությանը, ապա առաջին անգամ նրանց հանդիպում ենք հին հույն հեղինակ Քսենոֆոնի (Ք.ա. մոտ. 430-355/354 թթ.) «Անաբասիս» երկում (15): Չէ որ հռոմեական շրջանի մեծ գիտնականներ Դիոսկորիդեսը և Պլինիոս Ավագը, որոնք բազմիցս անդրադարձել են իրենց գործերում «*Materia medica*» և «Բնական պատմություն» հայկական դեղամիջոցներին, ապրել են Քսենոֆոնից համարյա կես հազարամյակ հետո: «Անաբասիս»-ը նվիրված էր հունապարսկական հարաբերությունների այն բարդ շրջանին (Ք.ա. 401-399 թթ.), երբ Պարսից արքա Դարեհ Ներկորդի մահվանից հետո նրա որդիներին թագաժառանգ Արտաքսերեսի ու Կյուրոս Կրտսերի միջև տեղի ունեցած պատերազմում հույն վարձկան զորքը վերջինիս կողմնակիցն էր, բայց նրա սպանությունից հետո Կունաքսի մարտում, Բաբելոնի մոտ, չնայած տարած հաղթանակի, ստիպված էր հեռանալ Փոքր Ասիայից, հանդիպելով տեղացի բնակչության զգալի դիմադրությանը:

Հույն մեծ փիլիսոփա Սոկրատեսի (Ք.ա. մոտ. 470-399 թթ.) աշակերտ ու կենսագիր և բժշկության հայր Հիպոկրատեսի (Ք.ա. մոտ. 460-377 թթ.) կրտսեր ժամանակակից, հելլենական գիտության կենտրոն Աթենքի քաղաքացի Քսենոֆոնն այստեղ հանդես էր գալիս ոչ միայն որպես հեղինակ, այլև դեպքերի անմիջական մասնակից ու նույնիսկ զորավար, ստրատեգ, որը, չնայած մեծ կորուստների, հայրենիք վերադարձրեց հունական զորքը:

«Անաբասիս»-ի յոթ գրքերից IV և V-ում նկարագրված է այդ նահանջի դժվարին հատվածը՝ հյուսիսարևմտյան Հայաստանը հունվարյան սառնամանիքների շրջանում: Սակայն հելլենական գիտության բազում ճյուղերի, այդ թվում և բժշկության, փայլուն գիտակ Քսենոֆոնի աչքից չէր վրիպել ոչ միայն երկրի հարստությունը կամ իր խոսքեր՝ «լիությունը» բնության բարիքներով, այլ նաև հայկական մշակույթի որոշակի մակարդակը: Նա անդրադարձել էր հայերի ապրելակերպին, բարքերին, սննդին, բժշկությանն ու բուժական հնարքներին՝ իր երկում թողնելով քսուքի և օծանելիքի պատրաստման հին հայկական դեղագրի եզակի մի նկարագրություն:

Հայ հեղինակներից Քսենոֆոնի երկին անդրադարձել են հայագետ Գրիգոր Ղազարյանը «Հայաստանը և հայերը ըստ Քսենոֆոնի» գրքում³, վաստակաշատ պատմաբան Լեոն (Առաքել Բաբախանյան) իր «Հայոց պատմության» առաջին հատորում⁴, իսկ բժշկագիտական տեսանկյունից՝ անվանի բժշկապատմաբան Լեոն Հովհաննիսյանն «История медицины в Армении» հիմնահատորյակի

³ Գ. Ղազարյան, Հայաստանը և հայերը ըստ Քսենոֆոնի, Թիֆլիս, 1908:

⁴ Լեոն, Հայոց պատմություն, երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1966, էջ 255-257:

առաջին հատորում⁵ և մենք՝ «Հայաստանի բժշկության պատմություն» մենագրությունում⁶:

Քսենոֆոնի այդ գլուխգործոցը թարգմանվել է քաղաքակիրթ ազգերի բոլոր լեզուներով, այդ թվում՝ գերմաներեն, ռուսերեն ու հայերեն⁷: Բերենք մեզ հետաքրքրող հատվածը «Անաբասիս»-ի հայերեն թարգմանության չորրորդ գրքի չորրորդ գլխից. «Այստեղ (Հայաստանում) յուզի (քսուքի) շատ տեսակներ կային, որ գործածվում էին ձիթապտղի յուզի փոխարեն, (նրանք պարունակում են) խոզաճարպ և քնջութի և դառը նշի և բևեկնի յուզ (և խեժ): Կար նաև սրանցից պատրաստված մեռոն (օծանելիք)»⁸:

Հարց է ծագում, արդյո՞ք կիրառվել են անտիկ շրջանից հետո այդ ղեղամիջոցները միջնադարյան հայկական բժշկարաններում: Փորձենք պատասխանել հարցին՝ վերծանելով նշված ղեղագիրն ու համեմատելով նրա բաղադրամասերը ժե դարի հայ բժշկապետ Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպէտ» (1478-1482) ղեղագիտության հանրագիտարանում առկա նյութերի հետ:

Հենց սկզբից ևեթ պարզ էր դարձել, որ վերոհիշյալ չորս բաղադրամասերն այստեղ մանրամասնորեն նկարագրված են: Մնում էր ուսումնասիրել նրանց կիրառումն ու բուժական սպեկտրը՝ տեսնելու համար, թե որքանով էր այն հարստացել Քսենոֆոնից հետո անցած երկու հազարամյակում ու համեմատել արդի բժշկության ու ղեղագիտության տվյալների հետ: Ուսումնասիրության ընթացքում հարկ եղավ նաև վերծանել Ամիրդովլաթի բնագրի օտար բժշկական եզրերը՝ հիվանդությունների ու ղեղերի արաբերեն ու պարսկերեն անվանումները, որոնք այլ մեկնաբանությունների հետ միասին ավելացրել ենք կլոր փակագծերում:

Այժմ անդրադառնանք ղեղագրի առաջին բաղադրամասին՝ խոզի ճարպին: «Անգիտաց անպէտ»-ում ասված է. «Շահմ ալ խնգիր, որ է խոզին ճրագուն. լաւն այն է, որ(խոզն) որձ լինի եւ մատղաշ. եւ իր գիճութիւնն աւելի է քան ամենայն ճրագուն. եւ իր ուժն մաւտիկ է հոռոմ ձիթին... եւ աւգտէ ուռէցնուն եւ խոցերուն, որ ի յաղիքն լինայ. եւ աւգտէ ամենայն գազանահարի. եւ իր առնելուն չաքն Գ (3) դրամ է (1 դրամը հավասար է 2, 94 գրամի)»⁹:

⁵ Л. А. Оганесян, *История медицины в Армении в 5 томах, т. 1*, Ереван, 1946, с. 59.

⁶ Ս. Վարդանյան, *Հայաստանի բժշկության պատմություն*, Երևան, 2000, էջ, 30:

⁷ Ксенофонт, *Анабасис*, перевод, статья и примечания М. И. Максимовой, Москва-Ленинград, 1951; Xenophon, *Anabasis*, Zug der Zehntausend, griechisch-deutsch, Berlin: Artemis & Winkler, 2014, vierte Auflage.

⁸ Քսենոֆոն, *Անաբասիս*, թարգմանությամբ Սիմոն Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970, էջ, 94:

⁹ Ամիրդովլաթ Ամասիացի, *Անգիտաց անպէտ*, խմբ. Կարապետ Բամաջյանի, Վիեննա, 1926, էջ 421:

Այստեղ պետք է նշել, որ խոզի ճարպը կամ ճրագուն պատահական չէր բերված դեղագրում: Ըստ Ամիրգովլաթի՝ այն օժտված է հակատոքսիկ ու հակաբորբոքային հատկություններով, իսկ իր ազդեցությամբ մոտ է հոռոմ ձիթին կամ ձիթապտղի յուղին՝ *Oleum olivarium*, որը հնում համարվում էր յուղերից ամենակատարյալը: Ըստ ժամանակակից դեղագիտության տվյալների՝ վերջինս հարուստ է B, D, E վիտամիններով և կիրառվում է բժշկության մեջ նաև այսօր¹⁰:

Դեղագրի երկրորդ բաղադրամասը քնջութը կամ սումսումն է՝ *Sesamum orientale* L. (Fam. Pedaliaceae): Քնջութի հայրենիքն Աֆրիկան է, սակայն այն մշակվում է նաև Հնդկաստանում, Չինաստանում ու մի շարք արևադարձային երկրներում¹¹: Ըստ արդի դեղագիտության տվյալների՝ քնջութի սերմերը հարուստ են վիտամիններով (հատկապես E վիտամինով) ու հանքային նյութերով (հատկապես ցինկով), որոնք անհրաժեշտ են օրգանիզմի կենսական գործընթացների բնականոն աշխատանքի ապահովման համար: Քնջութի յուղը պարունակում է նաև չհագեցած ճարպաթթուներ: Հիշատակվում է Հիպոկրատեսի աշխատություններում¹²: Հնում օգտագործվել է բժշկության ու գեղարարության մեջ, իսկ սերմերը՝ նաև այսօր որպես համեմունք՝ հրուշակեղեն ու հաց թխելու ժամանակ:

Ամիրգովլաթ Ամասիացին «Անգիտաց անպէտ»-ում հետևյալն է գրում քնջութի կամ սումսումի մասին. «Լաւն այն է որ նոր լինի... կակղացնող է եւ հալող է. եւ թէ զտերեւն (ու սերմն) եփես ջրով եւ զմազն լուանաս՝ յերկանցնէ եւ կոկ առնէ, եւ գլխուն բորին ճլէ (փայլ) տայ. եւ զըղեղն գէճ (խոնավ) պահէ. եւ աւգտէ հին թաշանուճին (ջղածգուլյուն). եւ թէ եփես եւ տաս հին հազին՝ աւգտէ. եւ զծայնն որդորէ. եւ զկաթն աւելցնէ. եւ զփորն կակղացնէ եւ զսերմն աւելցնէ. եւ թէ եփես՝ աւգտէ ործկալուն. եւ զկանացն արունն բանայ. եւ զտղան ի փորուն կու ձգէ. եւ կու գիրացնէ. եւ զմեռած արունն (կապտով) կու աղէկցնէ եւ չորութիւնն կու տանի. եւ աւճահարի աւգտէ... եւ թէ կտաւատ խառնես եւ ուտես՝ զմերձաւորութիւնն յաւելցնէ. եւ իր առնելուն չաքն Բ (2) դրամ է»¹³:

Ինչպես տեսնում ենք, հայ բժշկապետը նշում է քնջութի սերմերի թուրմի և յուղի փափկացնող ու հակաբորբոքային հատկությունները մազերի, մաշկի, ձայնալարերի ու թոքերի հիվանդությունների ժամանակ, ինչպես նաև նրանց զգալի հորմոնալ ազդեցությունը կանանց ու տղամարդկանց սեռական գեղձերի

¹⁰ С. Я. Золотницкая, *Лекарственные ресурсы флоры Армении* в 2 томах. т. 2, Ереван, 1965, с. 196.

¹¹ Ф. И. Ибрагимов, В. С. Ибрагимова, *Основные лекарственные средства китайской медицины*, Москва, 1960, с. 240-242.

¹² С. Ковнер, *Очерки истории медицины*. Гиппократ, вып. 2, Киев, 1883, с. 387.

¹³ Ամիրգովլաթ Ամասիացի, *Անգիտաց անպէտ*, էջ 539-540:

թուլության ու հիվանդությունների դեպքում. հատկություններ, որոնք, ըստ արդի տվյալների, պայմանավորված են եթերային յուղերի, E վիտամինի ու չհագեցած ճարպաթթուների առկայությամբ¹⁴:

Դեղագրի երրորդ բաղադրամասը դառը կամ լեղի նուշն է *Prunus amygdalus var. amara syn. Amygdalus amara Hayne (Fam. Rosaceae)*: Լեղի նշի սերմերը, ըստ արդի տվյալների, պարունակում են ճարպայուղ, որը հարուստ է եթերային յուղերով, նաև՝ ամիգդալին գլյուկոզիդ ու թունավոր կապտաթթու – HCN¹⁵: Լեղի նշի յուղը հիշատակվում է Հիպոկրատի գործերում¹⁶: Օգտագործվել է բժշկության և գեղարարության ոլորտում, իսկ շնորհիվ սուր հոտի՝ նաև որպես օծանելիք:

«Անգիրտաց անպէտ»-ում նրա մասին ասված է. «Լալզ ըլ մուռ, որ է լեղի նուշն... Լաւ լեղի նուշն այն է, որ մեծ եւ եղլի լինի...եւ իր խասիաթն այն է, որ զոջիլն կուսպաննէ. եւ թէ քալաֆին (պեպեններ) աւծես՝ տանի. եւ աւգտէ շարային (եղնջատենդ) եւ ղուպային (էկզեմա, որքին). եւ թէ հետ գինու խառնես եւ զգլուխն լուանաս, զթեփուկն ի գլխուն տանի. եւ թէ քան զգինիխմէլն յառաջ ե (5) հատ լեղի նուշ ուտես՝ զհարբենալն խափանէ: Եւ ասած է թէ աղուեսն հետ կերակրին լեղի նուշ ուտէ՝ մեռնի: Եւ զաշից լուան յաւելցնէ. եւ թէ հետ նշայի (օսլա) խառնես եւ տաս՝ աւգտէ արուն թքելուն (թոքախտին). եւ զթանծր խլտերն (հեղուկներ) ի կրծոցէն յիստկէ եւ սրբէ. եւ զգոզն բանայ. եւ զգոզին բռնուիլն տանի. եւ զքարն մանտրէ ի բշտէն եւ հանէ, բայց աղեց գեն (վնաս) կառնէ. եւ զիր շարովիւնն տանի քաղցր նուշն. եւ նապաթն (սառնաշաքար), եւ խաշխաշն. եւ ծառն ամենայն դիմօք զերդ զինքն է. եւ իր եղն այլ աւգտէ ակնջին ցաւուն»: Իսկ «Անգիրտաց անպէտ» գրքի առաջին խմբագիր Ժէ դարի հայ բժշկապետ Բունիաթ Սեբաստացին դրան ավելացրել է. «Եւ թէ զլեղի նուշն ծեծեն եւ եփեն եւ ի գինուն կարասին մէջն ձգեն՝ խիստ յիստակ անէ զգինին. փորձիվ է. նոյն գունակ զպղտոր ջուրն յիստկէ խիստ»¹⁷:

Համաձայն Ամիրդովլաթի տվյալների, լեղի նուշը կիրառվել է մաշկի և մազերի խնամքի, ինչպես նաև նրանց արատների ու հիվանդությունների բուժման նպատակով: Սակայն ներքին օգտագործման համար այն հազվադեպ է նշանակվել, հաշվի առնելով կապտաթթվի թունավոր հատկությունները: «Անգիրտաց անպէտ»-ում նույնիսկ նկարագրված է աղվեսի վրա դրած մի փորձ, երբ կենդանին սատկել էր կերի հետ տված լեղի նշի սերմերից: Այդ փորձը ժամանակին նկարագրել էր Իբն Սինան¹⁸:

¹⁴ Амирдовлат Амасиаци, *Ненужное для неучей*, комментированный перевод С. А. Варданяна, Москва, 1990, с. 551.

¹⁵ С. Я. Золотницкая, *Лекарственные ресурсы флоры Армении...*, т. 2, с. 81.

¹⁶ С. Ковнер, *Очерки истории медицины*. Гиппократ, с. 387.

¹⁷ Ամիրդովլաթ Ամասիացի, *Անգիրտաց անպէտ*, էջ 196:

¹⁸ Ибн Сина, *Канон врачебной науки*, в 5 книгах, кн. 2, Ташкент, 1982, с. 371.

Այսուամենայնիվ բացառված չէր փոքր դեղաչափերի ներքին կիրառումը, քանի որ «Անգիտաց անպէտ»-ում խոսվում է լեղի նշի հակաբորբոքային ու ցավազրկող հատկությունների մասին աչքի, ականջի և թոքերի հիվանդությունների բուժման դեպքում, ինչպես նաև նրա միզամուղ և քար մաշեցնող ազդեցությունը միզաքարային հիվանդության ժամանակ: Միջնադարյան բժշկապետերին հայտնի էր նաև, որ գինի խմելուց առաջ կերած դառը նշի հինգ հատիկը խափանում է հարբեցումը: Գուցե կարիք լինի այսօր զգուշութամբ վերահաստատել հին փորձի իսկությունը:

Դեղագրի չորրորդ բաղադրամասը բեկենի՝ *Pistacia terebinthus* L. (Fam. Anacardiaceae) յուզն ու խեժն է: Բեկենի հայրենիքը Միջերկրական ծովի առափնյա երկրներն են: Սրբազան ծառերից էր, որոնք ապրում են ամբողջ մեկ հազարամյակ: Հիշատակվում է Աստվածաշնչում: Սրբազան մյուռտնի բաղադրամասերից մեկն է: Նրա բուրուժնավետ խեժը և յուղը, ըստ արդի տվյալների, հարուստ են եթերայուղերով և օգտագործվել են գեղարարության ու դեղագործության մեջ, նաև որպես օծանելիք:

Այդ նույն ազգից են հերձին՝ *Pistacia lentiscus* L.¹⁹ ու պիստակենին՝ *Pistacia vera* L., որոնք իրենց բաղադրությամբ մոտ են բեկենին: Նրանցից հերձին, ինչպես և որոշ դեպքերում Հայաստանի բուսաշխարհի *Pistacia* ազգի միակ ներկայացուցիչ խնկենին կամ բթատերե պիստակենին՝ *Pistacia mutica* Fisch. et C.A. Mey կարող են փոխարինել մյուռտնում բեկենի խեժը²⁰:

Հետաքրքիր է նշել, որ կենդանական ծագում ունեցող որոշ բուրուժնավետ խեժեր, օրինակ՝ կղբու ձու՜ն՝ *Castoreum*, որն արու կղբի մշկագեղձի արտադատուկն է, ու մուշկը՝ *Moschus*, նույնպես հարուստ են եթերայուղերով ու իրենց բուժական սպեկտրով մոտ են դեղագրի վերոհիշյալ բուսական բաղադրամասերին²¹:

Բեկենի վերաբերյալ «Անգիտաց անպէտ»-ում կարդում ենք. «Բեկեկ. ինքն էգ եւ որձ լինի. եւ լան այն է, որ խոշոր լինի եւ թաժայ...հալող է. աւգտէ ֆալճին (անդամալուծություն) եւ լակուային (դիմային նյարդի անդամալուծություն). եւ թէ թզով եւ նատրունով (սոդա) աւծես՝ զքալաֆն տանի. եւ թէ զիր փայտն մուսֆաք (ատամնափորիչ) առնեն՝ զակոին միսն ամրացնէ. եւ իր խէժն աւգտէ հով հազին. եւ թէ խմցնես եւ կամ ծեծես՝ աւգտէ փայծղան ուռեցին եւ իրիկամաց հովութեան եւ արգանդին եւ կոնակին ցաւուն. եւ իր խէժն զփորն կու կակղացնէ. եւ ծերոց շատ աւգտութիւն առնէ. եւ զիր խէժն քացխով եւ եղով խառնես եւ

¹⁹ S. A. Vardanyan, *Amirdovlat Amasiatsi...* p. 88.

²⁰ Ն. Խանջյան, Ս. Գալստյան, «Սրբալույս մյուռտնի բույսերի բնագիտական մեկնաբանություն», *Սրբալույս մյուռտն*, Ս. Էմիլաժին, 2001, էջ 74, С. Я. Золотницкая, *Лекарственные ресурсы флоры Армении ...*, т. 2, с. 134-136:

²¹ Амирдовлат Амасиаци, *Неужное для неучей*, с. 684; S. A. Vardanyan, *Amirdovlat Amasiatsi...* p. 92.

աւծես կրնկին շուկակին (ճեղքվածք), աւգտէ. եւ թէ կաղամպով խառնես եւ աւծես ըղնկան պարասին (բոր), զմիսն կու բուսցնէ. եւ իր ձէթն բան կու մտէ. եւ չի թողուր, որ մարդ կերակուր ուտէ. զբարքն (ախորժակ) կու կապէ. եւ զիր շարութիւնն տանի սերկելին. եւ իր փոխանն ֆստուխն է... եւ զմերձաւորութիւնն յավելցնէ. եւ թէ զիր տակն ծեծես եւ սպեղանի առնես՝ մազ բուսցնէ. եւ աւգտէ տայուսայլապին (մազաթափություն), բայց իր զենն այն է, որ գլուխ կու ցաւցնէ. եւ զիր շարութիւնն տանի թթու իրուին»²²:

Ինչպես տեսնում ենք բերված տվյալներից, բեկկնի խեժը և յուղը, վերոհիշյալ ղեղագրի մնացած երեք բաղադրամասերի նման, միջնադարյան հայ բժշկության մեջ կիրառվում էին մաշկի, մազերի ու լնդերի խնամքի և վերքերի բուժման համար: Օգտակար էին նաև նյարդային հիվանդությունների ղեպքում: Ոչ պակաս դեր էին խաղում նրանք մաշկի, շնչառական օրգանների, արգանդի ու երիկամների վարակիչ և ալերգիկ հիվանդությունների կանխարգելման ու բուժման ոլորտում, միաժամանակ բարձրացնելով օրգանիզմի տոնուսը և սեռական կարողությունը²³ (7, Ը. 527-552):

Ի դեպ՝ բեկկնի ձեթը կապում էր ախորժակը, իսկ քնջութինը՝ բացում և գիրացնում: Ի տարբերություն արդի մտածելակերպի՝ միջնադարում առավելությունը տրվում էր գիրությունը և «գիրացնող» ղեղերին և ոչ թե նիհարությանն ու «նիհարեցնողներին»: Սակայն ծանր հիվանդության, օրինակ՝ թոքախտի պարագայում, առաջնությունն այսօր էլ անշուշտ տրվում է «գիրացնողներին»:

Հատուկ նշանակություն ունեին ղեղագրի բաղադրամասերից երկուսի՝ բեկկնի ու լեղի նշի բուրմունքն ու հոտը: Հաճույք պատճառելուց բացի, նրանք միաժամանակ բարերար ազդեցություն ունեին հիվանդի հոգեվիճակի վրա և նպաստում էին բուժմանն ու առողջության վերականգմանը: Ուստի պատահական չէ, որ «Անաբասիս»-ում բերված ղեղագրի հիման վրա հայերը հնում պատրաստում էին ոչ միայն քսուքներ, այլև օծանելիքներ:

Իսկ այժմ վերադառնանք Քսենոֆոնի բնագրին: Փորձենք պատասխանել բնական մի հարցի, որը ծագում է յուրաքանչյուր ժամանակակից ընթերցողի կամ ունկնդրի մոտ, թե ինչու է Քսենոֆոնն ընդհանրապես անդրադարձել իր գրքում քսուքի ու օծանելիքի պատրաստման հին հայկական ղեղագրին:

Բանն այն է, որ նա ոչ միայն գիտնական ու գրող էր, այլ նաև հունական զորքի գլխավոր հրամանատար. մի զորքի, որը Բաբելոնի մոտ պարսիկներին ծանր հարված հասցնելուց հետո, ստիպված եղավ բռնել նահանջի ամրակացի ուղին և շոգ Միջագետքից Տիգրիս ու Եփրատ գետերի հոսանքով Հայաստան

²² Ամիրզովաթ Ամասիացի, *Անգիտաց անպէտ*, էջ 107:

²³ Амирдовлат Амасиаци, *Ненужное для неучей*, с. 527-552.

հասնել, արյունաքամ լինելով քրդերի նախնիներ «կարդուխների»²⁴ վայրագ հարձակումներից ու տառապելով լեռնային երկրի ձմեռվա անսովոր ցրտից: Հույներն արդեն կորցրել էին իրենց տաս հազարանոց զորքի համարյա կեսը և ծանրաբեռնված էին բազում վիրավորներով ու ցրտահարվածներով, որոնք օգնության կարիք ունեին:

Եվ հայերը չհապաղեցին օգնության հասնել՝ տրամադրելով սնունդ և դեղամիջոցներ, այդ թվում վերոհիշյալ դեղագրում նշված բուժիչ և կազդուրիչ նյութերը: Պատահական չէ, որ «Անաբասիս»-ի այդ նույն IV գլխում, որտեղ բերված է քսուքի ու օծանելիքի հայկական դեղագիրը, Քսենոֆոնը, որն ամենայն հավանականությամբ նաև զորքի ռազմական բժիշկն էր, նկարագրել է, թե ինչպես է ինքն այդ քսուքով բուժել զինվորների և իր սեփական ցրտահարված ուտքերը: Դրա շնորհիվ, հույները հնարավորություն ստացան կարճ դադարից հետո շարունակել իրենց ճանապարհը դեպի Սև ծով ու Տրապիզոն քաղաք, ապա նահանջի վերջնակետ Բյուզանդիոն՝ ապագա Կոստանդնուպոլիս, որտեղ հայ բժշկապետ Ամիրդովլաթ Ամասիացին երկու հազարամյակ հետո նկարագրեց իր «Անգիտաց անպէտ»-ում վերոհիշյալ դեղագրի բաղադրամասերը:

Իսկ Քսենոֆոնը, տարիներ անց, Հունաստանի իր տաքուկ կալվածքում՝ Օլիմպիայում, շարագրելով նահանջի ողբերգական իրադարձությունները, չմոռացավ հիշատակել Հայաստանն ու հայերին և թողեց քսուքի ու օծանելիքի պատրաստման հին հայկական դեղագրերից մեկն «Անաբասիս» երկում, այսպիսով դառնալով հայ դեղագիտության ու բժշկության ձեռքբերումների առաջին արձանագրողն անտիկ շրջանում:

STELLA VARDANYAN

THE ANCIENT ARMENIAN RECIPE FOR PREPARING OINTMENT AND INCENSE ACCORDING TO XENOPHON'S ANABASIS

Key words:

Recipe, ointment, incense, Xenophon, Anabasis, lard, sesame oil, bitter almonds, gum of turpentine tree, pharmacology, ancient and medieval Armenian medicine, Amirdovlat' Amasiats'i, *Useless for the Ignorants*, essential oils, unsaturated fatty acids, treatment of infectious and allergic diseases, Asia Minor, Armenia, Greek army, retreat.

The ancient Armenian recipe for preparing ointment and incense from the *Anabasis* by the ancient Greek historian Xenophon (5th-4th cc. BC) included four

²⁴ Լեո, Հայոց պատմություն, Երևանի ժողովածու, հ.1, էջ 256:

ingredients: lard, sesame oil, bitter almonds and gum of turpentine tree, which have specific medicinal and cosmetic properties. The same components were used in medieval Armenian medicine, as witnessed by the medical encyclopedia: the book *Useless for the Ignorants* (1478–1482) of the outstanding 15th c. physician Amirdovlat‘ Amasiats‘i.

A comparative analysis of these data testifies to the continuity of experience between the two periods of development of Armenian medicine: ancient and medieval, separated by about two millennia. The study reveals new data on the therapeutic spectrum of the components of the above-mentioned medicinal prescription. The fragrant oils and gums were used to treat a number of infectious and allergic diseases of skin, nervous system and respiratory organs. They were also used to produce cosmetic products for skin, hair and oral cavity.

In two of the seven books of the *Anabasis* (IV and V), Xenophon, disciple and biographer of Socrates, a participant of the campaign, strategist and physician of the Greek army, described north-western Armenia, through which the army passed. A brilliant representative of Hellenic science and a junior contemporary of the father of medicine Hippocrates, he mentions the natural wealth of Armenia and describes the customs of the Armenians, their food, fragrant wines, beer and medicines, some of which are found in the works of Hippocrates.

Xenophon dealt with Armenian pharmacology and medicine because in 400 BC the Greek army, exhausted in bloody battles with the Karduchs, passed from the hot Mesopotamia to the mountainous Armenia during the January frosts and was burdened with a huge number of wounded and frost-bitten soldiers who needed assistance. The Armenians provided such assistance with food and medicines, and Xenophon left a copy of a recipe in the *Anabasis* (IV.4.13).

СТЕЛЛА ВАРДАНИЯН

ДРЕВНИЙ АРМЯНСКИЙ РЕЦЕПТ ПРИГОТОВЛЕНИЯ МАЗИ И БЛАГОВОНΙΑ ИЗ «АНАБАСИСА» КСЕНОФОНТА

Ключевые слова: Рецепт, мазь, благовоние, Ксенофонт, «Анабасис», свиное сало, масло кунжута и горького миндаля, камедь терпентинного дерева, лекарствоведение, косметика, древняя и средневековая армянская медицина, Амирдовлат Амасиаци, «Ненужное для неучей», эфирные масла, ненасыщенные жирные кислоты, лечение инфекционных и аллергических болезней, Малая Азия, Армения, греческое войско, отступление.

В состав древнего армянского рецепта приготовления мази и благовония

из “Анабасиса” древнегреческого ученого Ксенофонта (V-IV вв. до н.э.) входили четыре компонента: свиное сало, масло кунжута, горький миндаль, имеющие специфические лекарственные и косметические свойства. Те же компоненты применялись в средневековой армянской медицине, по данным энциклопедии лекарственных средств – книги выдающегося врача XV века Амирдовлата Амасиаци “Ненужное для неучей” (1478-1482).

Сравнительный анализ этих данных свидетельствует о преемственности опыта между двумя периодами развития армянской медицины – древним и средневековым, разделенными двумя тысячелетиями. В ходе исследования были получены новые данные о лечебном спектре компонентов вышеуказанной лекарственной прописи. Душистые масла и камедесмолы использовались для лечения целого ряда инфекционных и аллергических болезней кожи, нервной системы, органов дыхания, желудочно-кишечного тракта и мочеполовой системы, а также в косметических целях для ухода за кожей, волосами, полостью рта и зубами.

В двух из семи книг “Анабасиса” (IV и V) Ксенофонт, ученик и биограф великого философа Сократа и участник похода, стратег и врач греческого войска, описал северозападную Армению, через которую проходило войско. Блестящий представитель эллинской науки и младший современник отца медицины великого Гиппократ, он упоминает природные богатства Армении и описывает нравы и обычаи армян, их пищу, душистые вина и лекарственные средства, некоторые из которых встречаются в трудах Гиппократ.

Ксенофонт занимался вопросами лекарствоведения и медицины, так как греческое войско, до того измотанное в кровавых схватках с кардухами, предками курдов, из жаркой Месопотамии вступило в горную страну Армению в период январских морозов, отягощенное огромным количеством раненых и страдающих от обморожения. Армяне оказали помощь провиантом и лекарственными средствами, а Ксенофонт оставил в “Анабасисе” (IV.4.13) одну из армянских прописей приготовления мази.